

آموزش حقوق بشر پیش از آموزش عالی و در دوره ابتدایی*

اسماعیل زارعی زوارکی*

سید قاسم زمانی**

زهرا طاهایی***

چکیده

مدرسه جایی است که تعلیم و تربیت اصلی در آن جریان دارد. از این رو باید محیط آن به نحوی باشد که موجب پرورش فکر و شکوفایی اندیشه دانش‌آموزان شود. پس مدرسه می‌تواند اولین محل رسمی برای آموزش حقوق بشر تلقی گردد. هرگونه تلاش برای ایجاد باور عمیق در کودکان نسبت به مفاهیم حقوق بشر می‌تواند در خلق و حفظ دنیای مسالمت‌آمیز مؤثر باشد و برای ایجاد و

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زهرا طاهایی در رشته تکنولوژی آموزشی، به راهنمایی دکتر اسماعیل زارعی زوارکی در دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه علامه طباطبائی است. پایان‌نامه مذکور با حمایت مالی مرکز غیردولتی مدافعان حقوق بشر به انجام رسیده است که بدین وسیله از حمایت این سازمان تقدیر و تشکر به عمل می‌آید.

* دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول: ezaraii@yahoo.com).

** دانشیار حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

*** کارشناسی ارشد تکنولوژی آموزشی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۶/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۸/۱۶

فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره اول، شماره بیست و چهارم، صص ۵۱-۱۵

نهادینه شدن فرهنگ حقوق بشر و گسترش و احترام به این حقوق، دوره ابتدایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آموزش قوانین شهروندی، منع تبعیض و رفتارهای تحقیرآمیز، منع خشونت و قلدری، آموزش صلح، مهارت‌های مدنی، مقابله با بی عدالتی، مسائل مربوط به مهاجرین، آموزش بردباری و مدارا به کودکان، دوستی علیه فقر و محرومیت، عدالت اجتماعی، درک چند فرهنگی و حل مسالمت آمیز مناقشات، برنامه اقدام و دفاع از حقوق افراد معلول و آموزش حقوق کودک از جمله موارد آموزشی در برنامه‌های آموزشی دوره ابتدایی می‌تواند باشد. هدف این پژوهش، طراحی برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی در ایران بود. روش پژوهشی از نوع توصیفی - تحلیلی و منطبق با روش پژوهش بردی انتخاب شد. بر اساس این روش ابتدا اطلاعات مورد نیاز درباره مفاهیم و مؤلفه‌های حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی از منابع معتبر گردآوری، طبقه‌بندی و تفسیر شده و در نهایت شباهت‌ها و تفاوت‌ها مورد بررسی قرار گرفته و سپس بر اساس آن برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر برای دانش آموزان دوره دوم ابتدایی ایران پیشنهاد شده است.

واژه‌های کلیدی: برنامه آموزشی، برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر، دوره دوم ابتدایی.

هزاره سوم میلادی در شرایطی آغاز شده است که جامعه جهانی همچنان با چالش‌هایی جدی در زمینه دستیابی به صلح و امنیت بین‌المللی روبرو است. موارد متعدد نقض حقوق بشر در هزاره سوم میلادی موجب شده است که دولت‌های جهان به فکر یافتن راه حلی به منظور جلوگیری از وقوع چنین پیشامدهایی باشند (منوچهری، ۱۳۹۲).

ماده ۵۵ منشور سازمان ملل متحد احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی را مبنای تحقق صلح و امنیت در جهان معرفی می‌کند. یکی از بهترین راه‌های ترویج حقوق بشر و احترام به آزادی‌های اساسی، درونی ساختن و نهادینه کردن ارزش‌ها و اصول حقوق بشر است که به منظور تحقق یافتن آن آموزش حقوق بشر ضروری است (نواب دانشمند، ۱۳۸۶). لازم است این حقوق را به شهروندان خود بشناسانیم تا در اجتماع به‌گونه‌ای رفتار کنند که حقوق بشر رعایت شود و به‌علاوه مدافع حقوق بشر نیز باشند (امیرارجمند، ۱۳۷۸). سیاست‌گذاران بین‌المللی و ملی متفق‌القول به این نتیجه رسیده‌اند علاج آموزش حقوق بشر در نظام آموزشی است (چهارباشلو و همکاران، ۱۳۹۲). اجماع فزاینده‌ای وجود دارد که آموزش برای حقوق بشر و در چارچوب حقوق بشر یک امر اساسی است و می‌تواند به کاهش نقض حقوق بشر و ایجاد جوامعی آزاد، عدالت محور و صلح طلب کمک نماید. همچنین، آموزش حقوق بشر به‌طور فزاینده‌ای به‌مثابه راهبردی مؤثر برای جلوگیری از سوءاستفاده‌های حقوق بشری شناخته شده است (انصاری و همکاران، ۱۳۹۰).

در تعریف مفهوم حقوق بشر باید گفت هیچ تعریف واحدی از این مفهوم ارائه نشده و این مفهوم بارها بازتعریف شده است. در تعریفی کلی، حقوق بشر حقوق بنیادین و انتقال‌ناپذیر است که برای حیات نوع بشر، اساسی دانسته می‌شود؛ یعنی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، مفاهیم، اسناد و ساز و کارهایی که موضوعشان حمایت از مقام، منزلت و کرامت انسانی است (فلاورز، ۲۰۰۳). علاوه بر آن، حقوق بشر، حقوقی است که مردم به خاطر

هویت انسانی باید برخوردار باشند، نه به خاطر دین، نژاد و زبان و ملیت (فریمن، ۲۰۱۱). در واقع حقوق بشر را عموماً آن دسته از حقوقی فرض می‌کنند که ذاتی انسان می‌باشند؛ مفهوم حقوق بشر تأکید می‌کند که هر انسان واحد، بدون هیچ‌گونه تمایز از حیث نژاد، رنگ، جنسیت، زبان، دین یا هر عقیده دیگر، اصلیت ملی یا اجتماعی، دارایی، ولادت یا هر وضعیت دیگر حق بهره‌مندی از حقوق بشر را دارا است^۱. حقوق بشر، حقوق ذاتی هستند که هر فرد به‌واسطه انسان بودن از آن بهره‌مند می‌شود و بدون آن، قادر نخواهد بود تا به‌عنوان انسان، زندگی با کرامتی داشته باشد؛ حقوق بشر بنیان آزادی، عدالت و صلح است. احترام به حقوق بشر و رعایت آن به افراد و در مجموع به جامعه، امکان می‌دهد تا به بالاترین سطح ممکن توسعه دست یابد (گروه آموزش حقوق بشر، ۱۹۹۶). حقوق بین‌الملل بشر این حقوق انسانی را تضمین و افراد و گروه‌ها را در قبال هر گونه مداخله در آزادی‌های بنیادین و کرامت انسانی حمایت می‌کند. مقررات حقوق بین‌الملل بشر در منابع حقوقی بیان شده‌اند اما باید توجه داشت که قانون، حقوق بشر را تأسیس و ایجاد نمی‌کند (دفتر کمیسر عالی حقوق بشر سازمان ملل، ۱۳۸۶).

ماده ۲۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر^۲، برخورداری از آموزش و پرورش را در جهت رشد شخصیت انسانی حقی همگانی می‌داند و برقراری آموزش و پرورش رایگان را در حد تعلیمات ابتدایی خواستار است (عمید زنجانی و توکلی، ۱۳۸۶). قطعاً برای تحقق چنین هدفی هر دولتی باید مصمم به ایجاد تغییرات مشخص در نحوه آموزش و همچنین ایجاد حساسیت نسبت به رعایت حقوق بشر در درون ساختارها و مؤسسات دولتی گردد؛ اما باید خاطرنشان ساخت که فرد فرد افراد جامعه نیز در این راستا مسؤولیتی خطیر دارند. شق ب بند ۱ ماده ۲۹ کنوانسیون ۱۹۸۹ سازمان ملل متحد در مورد حقوق کودک

۱. ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر

۲. ماده بیست و ششم:

۱- (هر کس حق دارد که از آموزش و پرورش بهره‌مند شود. آموزش و پرورش، لاقلاً تا حدودی که مربوط به تعلیمات ابتدایی و اساسی است باید مجانی باشد. آموزش ابتدایی اجباری است. آموزش حرف‌های باید عمومیت پیدا کند و آموزش عالی باید با شرایط تساوی کامل به روی همه باز باشد تا همه بنا بر استعداد خود بتوانند از آن بهره‌مند شوند).

۲- (آموزش و پرورش باید طوری هدایت شود که شخصیت انسانی هر کسی را به حد کمال رشد آن برساند و احترام حقوق و آزادی‌های بشر را تقویت کند. آموزش و پرورش باید حسن تفاهم، گذشت و احترام عقائد مخالف و دوستی تمام ملل جمعیت‌های نژادی یا مذهبی و همچنین توسعه فعالیت‌های ملل متحد را در راه حفظ صلح تسهیل نماید).

اعلام می‌کند: «کلیه دولت‌ها توافق می‌کنند که آموزش کودکان باید در جهت تفهیم حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین و اصول مندرج در منشور سازمان ملل متحد به کودکان باشد» (امیرارجمند، ۱۳۷۸).

شناسایی حقوق بشر، تقویت نهادها و سازوکارهای بین‌المللی (نظارتی و تضمینی) و ایجاد نهادهای مردم‌سالار، همگی هنگامی به صورت واقعی مؤثرند که فرهنگ متناسب با آن‌ها نیز ایجاد شود و توسعه یابد. تقویت احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، رشد کامل شخصیت انسانی و حس کرامت آن، ارتقاء درک، تحمل، برابری جنسیتی و دوستی میان تمام ملل و مردم بومی و گروه‌های نژادی، ملی، قومی، مذهبی و زبانی، ایجاد و اصلاح و حفظ فرهنگ صلح و توانمندسازی تمام افراد برای مشارکت مؤثر در ایجاد اجتماعی آزاد و دموکراتیک توسط حاکمیت قانون در ایجاد فرهنگ جهانی حقوق بشر تأثیر بسزایی دارد (کمیسریای عالی حقوق بشر سازمان ملل، ۲۰۰۷).^۱

در فرهنگ اسلام و آموزه‌های قرآنی نیز به حقوق بشر، مبانی و مؤلفه‌های آن تأکید فراوانی شده است. در قرآن به‌عنوان خاستگاه اولیه آموزه‌ها و حقوق اسلامی، به تعداد بسیاری از موارد اعلامیه حقوق بشر اشاره شده است. انسان در نگاه قرآن از کرامت و شرافت ذاتی برخوردار است و پس از پروردگار جهان دارای بلندترین شأن و منزلت و موجودی صاحب کرامت است (ناصری، ۱۳۸۴).

با توجه به اهمیت حقوق بشر از دیدگاه اسلام و اسناد بین‌المللی و لزوم تقویت هویت اسلامی و ایرانی از طریق تدوین برنامه‌های آموزشی روشن است که با آموزش مهارت‌های زندگی مسالمت‌آمیز در اجتماع به کودکان، می‌توان امیدوار بود در آینده شاهد شهروندانی آگاه به مسئولیت‌های اجتماعی و مفاهیم حداقلی حقوق بشر در اجتماع باشیم؛ اما باید به این نکته توجه داشت که آموزش حقوق بشر، بیش از دانش و تجربه در مورد حقوق بشر، نیاز به تسهیل یادگیری دارد (فلاورز، ۲۰۰۳).

با توجه به نقش انکارناپذیر آموزش در ایجاد فرهنگ حقوق بشری، و همچنین ضرورت آموزش متناسب و اصولی حقوق بشر با استفاده از روش‌های نوین و جذاب برای دانش‌آموزان و در نتیجه تربیت شهروندانی مسئولیت‌پذیر و آگاه به حقوق خود و دیگران، در این راستا پژوهش حاضر به بررسی تاثیر آموزش برنامه درسی حقوق بشر بر

1. United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights.

دانش و نگرش دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی شهر تهران می‌پردازد. در ادامه به برخی پژوهش‌های انجام شده در داخل و خارج از کشور اشاره می‌شود:

یزدانی (۱۳۸۱) در پژوهشی با عنوان «نقش آموزش در پیشگیری از نقض حقوق بشر»، عوامل متعددی را موجب نقض حقوق بشر دانسته که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از فقر و توسعه‌نیافتگی و جنگ؛ اما همه اقداماتی که در این زمینه انجام شده است از برنامه‌های توسعه گرفته تا عملیات حفظ صلح نتوانسته است در کاهش درگیری نقش کاملی ایفا کند. تا زمانی که مردم از حقوق خود آگاه نباشند و ندانند که خود همانند دیگران حقوقی دارند و باید متقابلاً به یکدیگر احترام بگذارند همه اقدامات انجام‌شده تنها اقداماتی سطحی و مقطعی خواهند بود.

مرادی (۱۳۸۸)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «آموزش حقوق بشر برای کودکان دبستانی» نشان می‌دهد روش تدریس مشارکتی از نظر آموزشگران حقوق بشر موثرترین و نیرومندترین راه پرورش دانش، مهارت‌ها و نگرش‌ها در کودکان است. برای آفریدن شهروندان مسئول، مستقل و نیک‌اندیش به اصلاحات اساسی در آموزش نیازمندیم و این اصلاحات را ابتدا باید در برنامه‌های درسی و با تأکید بر مهارت‌های عملی برای حل مسائل آغاز کرد و نیز از روش‌های مناسب جهت ساده‌سازی مفاهیم حقوق بشر برای آموزش در مقطع ابتدایی استفاده شود.

چهارباشلو و همکاران (۱۳۹۲) در یک طرح پژوهشی با عنوان «جایگاه مؤلفه‌های حقوق بشر در محتوای کتاب‌های درسی دوره آموزش ابتدایی ایران» به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی پرداختند که نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل محتوای ۳۶ جلد کتاب درسی سال تحصیلی ۱۳۹۱-۱۳۹۲ نشان می‌دهد که توجه متعادلی به مؤلفه‌های حقوق بشر نشده و در میان صفحات کتب درسی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به خرده مؤلفه‌های حقوق زیست‌محیطی و کمترین ضریب اهمیت مربوط به خرده مؤلفه‌های حق دادخواهی عادلانه و حق مالکیت است.

ناظربابانظر (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «نقش آموزش و پرورش در توسعه و آموزش حقوق بشر»، پیشنهادهایی علمی به معلمان و دیگر مسئولین آموزشی که تمایل دارند آگاهی و اقدام برای حقوق بشر را در میان دانش‌آموزان ترویج نمایند، ارائه می‌دهد. این تحقیق با این فرض شروع می‌شود که همه انسان‌ها از داشتن فرصتی برای کندوکاو و

بررسی مسائل مربوط به حقوق انسان‌ها سود می‌برند؛ و اگر به دانش‌آموزان چنین فرصتی داده شود آن‌ها توانایی عمیقی را، فراتر از آنچه انتظارش می‌رود، دارند.

ماندری^۱ (۲۰۱۲) در پژوهشی با عنوان «تظریات منطقه‌ای در مورد حقوق بشر جهانی: مطالعه موردی یک دانشگاه ترکیه‌ای» که به صورت کار میدانی در دانشگاه سابانچی ترکیه انجام شده، نشان می‌دهد که چگونه دانشجویان و مربیان هنگامی که از تجربیاتشان در مورد فرهنگ، آموزش و خشونت حرف می‌زنند به یکدیگر نزدیک می‌شوند و گاهی از درگیر شدن در گفتمان حقوق بشر پرهیز می‌کنند. دانشجویان و مربیان هنگامی که برداشتشان از حقوق بشر با زندگی شخصی‌شان ارتباط دارد مشتاق‌اند که آن را با دیگران به اشتراک گذارند.

هرشی^۲ (۲۰۱۲)، در یکی از مهم‌ترین تحقیقات با عنوان «حمایت از معلمان به عنوان متفکران تحول‌آفرین: پژوهش مشارکتی در مورد آموزش حقوق بشر» عنوان می‌کند که نتایج پژوهش، بر فضای کلاسی دموکراتیک تأکید می‌کند؛ دانش‌آموزان در مورد مسائلی بحث و مطالعه می‌کنند که در زندگی شخصی‌شان مهم است، حتی وقتی که مکالمات خیلی چالش‌برانگیز باشند. همچنین این تحقیق نشان داد که HRE برای اینکه بتواند جوانان را مسئول تغییر در مدرسه، جامعه و دنیایشان کند، باید معنی‌دار و مربوط به زندگی دانش‌آموزان باشد.

فروس و همکاران (۲۰۱۳) با عنوان «آموزش حقوق بشر در کانادا: نتایج نظرسنجی از معلمان در مجمع معلمان کانادایی» در یک نظرسنجی از معلمان در ۸ ایالت کانادا، به این نتایج دست یافتند: استرس محدودیت زمان و حجم کار به عنوان یک چالش مهم برای آموزگاران حقوق بشر وجود دارد؛ آموزش حقوق بشر با فقدان اطلاعات و منابع روبه‌رو است؛ منابع و اطلاعاتی مرتبط، جذاب، با کیفیت بالا، دقیق و بی طرفانه، متناسب با سن، قابل دسترس و موجود در قالب رسانه‌های مختلف؛ آموزش موضوعات بحث‌برانگیز حقوق بشری در بستر جوامع با تنوع قومیتی، می‌تواند دچار چالش شود و در نهایت توسعه حرفه‌ای در زمینه‌های دانش موضوعی تربیت آموزگاران و ... با کمبود جدی مواجه است. نتایج پژوهش فرومن^۳ (۲۰۱۵) با عنوان «آموزش حقوق بشر و برنامه بین‌المللی مدرک لیسانس» نشان می‌دهد که اعلامیه جهانی سازمان ملل به اندازه کافی محتوای

1. Mandry
2. Hersey
3. Froman

حقوق بشر را پوشش می‌دهد اما فاقد شیوه آموزشی مبتنی بر اصول حقوق بشر است و دانش آموزان را به سوی این نوع آموزش تشویق نمی‌کند.

پژوهش باجاج^۱ (۲۰۱۵) با عنوان «احتمالات مورد تصور برای تغییر» با شرکت ۱۱۸ معلم آموزش حقوق بشر، ۶۲۵ دانش آموز، ۸۰ نفر از کارکنان و سیاست گذاران آموزش حقوق بشر، و ۸ پدر و مادر انجام شد. این مطالعه نشان داد که آموزش حقوق بشر می‌تواند و باید خلاق و نوآور باشد تا از تغییر تجارب یادگیری دانش‌آموزان اطمینان حاصل شود. آموزش خلاق، جذاب و همراه با مفهوم‌سازی حقوق بشر، فرصتی برای مربیان، خانواده‌ها و دانش‌آموزان است تا به نقد نابرابری‌های اجتماعی بپردازند.

با توجه به تحقیقات فوق الذکر و هدف پژوهش حاضر، که عبارت از طراحی برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی است، سوالاتی را به عنوان سوال‌های اساسی تحقیق مطرح می‌شود که عبارتند از: اهداف و ضرورت‌های طراحی برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی کدام است؟، مؤلفه‌های برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی کدامند؟ و طرح درس پیشنهادی برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی کدامند؟ روش تحقیق در این مقاله، از نوع توصیفی - تحلیلی و منطبق با روش پژوهش بردی انتخاب شد. «تحقیق توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آن توصیف کردن شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است. اجرای تحقیق توصیفی می‌تواند صرفاً برای شناخت بیشتر شرایط موجود یا یاری دادن به فرآیند تصمیم‌گیری باشد» (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۹، ۸۳، به نقل از زارعی زوارکی، ۱۳۸۶). بر اساس روش بردی نیز ابتدا اطلاعات مورد نیاز درباره مفاهیم و مؤلفه‌های حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی از منابع معتبر گردآوری، طبقه‌بندی و تفسیر شده و در نهایت شباهت‌ها و تفاوت‌ها مورد بررسی قرار گرفته و سپس بر اساس آن برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر برای دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی ایران پیشنهاد شده است.

۱. رهیافت نظری

آموزش حقوق بشر زمینه‌ساز و زیربنای سایر آموزش‌هاست؛ شناخت اقوام، ادیان، مذاهب، نژادها و زبان‌های دیگر و چگونگی تعامل و پذیرش دیگران و تقویت

1. Bajaj

حس برابری با سایرین، آموزش گروه‌های آسیب‌پذیر از جمله آموزش کودکان و ایجاد احساس مسئولیت در قبال حقوق آن‌ها، آموزش با روش‌های مناسب ابراز وجود و هویت‌یابی در چارچوب آزادی‌های فردی و گروهی، آموزش برای تربیت شهروندان مسئول و آگاه، آموزش روش‌های حل تعارض، مذاکره، تعامل و تصمیم‌گیری، آگاهی از حقوق خود، ترویج بردباری و تساهل نسبت به عقاید دیگران، خشونت‌زدایی، مبارزه با فقر و توانمندسازی اقشار کم‌درآمد، همگی سبب توانمندسازی فردی و اجتماعی در مقابل چرخه خشونت و ناهنجاری خواهد شد (اسلامی و بهروزی‌خواه، ۱۳۹۳).

اجرای تدریجی اصول حقوق بشر تا اندازه زیادی وظیفه آموزش است. در میان مؤسسات اجتماعی، مدرسه این وظیفه را دارد که به نحوی مؤثر و باهمه امکانات خود کمک کند تا فهم اصول بنیادی حقوق بشر گسترش یابد و انسان‌های آینده با رفتار و کردار منطبق بر این اصول بار آیند (کید، ۱۳۵۱). مدرسه به عنوان محلی که تعلیم و تربیت اصلی در آن جریان دارد باید به نحوی باشد که موجب پرورش فکر و شکوفایی اندیشه دانش‌آموزان شود؛ پس مدارس باید اولین محل برای آموزش، پرورش و اجتماعی کردن شهروندان در یک کشور دموکراتیک قلمداد گردند (امیرارجمند، ۱۳۷۸). از آنجا که یکی از وظایف مدارس، پرورش تفکر منطقی شاگردان است که باید به‌جای انتقال و انباشتن حقایق علمی به ذهن شاگردان به آنان چگونه فکر کردن، چگونه یادگرفتن و چگونه زندگی کردن را آموخت (شعبانی، ۱۳۹۲)؛ پس باید نمونه کوچکی از زندگی واقعی شاگردان باشد زیرا زندگی چیزی جز مواجه‌شدن با مسائل و حل آن‌ها نیست. مشکلات زندگی باید به‌صورت فعالیت‌های مختلف در کلاس‌های درس مطرح شود و به‌وسیله خود شاگردان ولی با راهنمایی معلمان حل شود. کودکان امروز، رهبران و تصمیم‌گیران آینده‌اند و هرگونه تلاش برای ایجاد باور عمیق در آن‌ها نسبت به مفاهیم حقوق بشر می‌تواند در خلق و حفظ دنیای مسالمت‌آمیز مؤثر باشد و برای نهادینه شدن و ایجاد فرهنگ حقوق بشر همچنین گسترش و احترام به این حقوق و آزادی‌های اساسی مقطع ابتدایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (مرادی، ۱۳۸۸).

با توجه به اهمیت آموزش در رعایت حقوق بشر، سازمان ملل متحد سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۴ را دهه آموزش حقوق بشر اعلام کرد تا از این طریق موجب افزایش

آگاهی جهانی از حقوق بشر و تقویت فرهنگ جهانی حقوق بشر شود به همین مناسبت فعالیت‌های بسیاری در کشورهای مختلف انجام شد که دستاوردهای مهمی به همراه داشت. از جمله آنکه در حدود سی کشور اقدام به اصلاح برنامه درسی مدارس کرده یا اقدامات دیگری در جهت ترویج آموزش حقوق بشر به عمل آوردند (نواب دانشمند، ۱۳۸۶).

در دهه آموزش حقوق بشر، یکی از فعالیت‌های پیشنهادی که مسلماً کم‌اهمیت‌ترین آن‌ها نیست، آموزش حقوق بشر است. از زمان تصویب اعلامیه جهانی، مجمع عمومی دولت‌های عضو و همه بخش‌های جامعه را به نشر این سند بنیادین و آموزش به مردم در مورد محتوای آن فراخوانده است (دفتر کمیسر عالی حقوق بشر سازمان ملل، ۱۳۸۶، ص ۱۷). ماده ۲۶ اعلامیه نقش آموزش و پرورش را چنین توصیف می‌کند:

«هدف آموزش باید شکوفایی کامل شخصیت بشری و تقویت احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی باشد. آموزش و پرورش باید حسن تفاهم و گذشت و دوستی بین همه ملت‌ها و همه گروه‌ها از هر نژاد یا هر دین، همچنین گسترش فعالیت‌های ملل متحد را برای حفظ صلح تسهیل کند.»

در نتیجه، آموزش که منظورش فهماندن معنای حقوق بشر به دانش‌آموزان است نه تنها به عنوان هدف، بلکه همچون وسیله‌ای ارزشمند باید شناخته شود که کارش شکوفاندن سجایای شخصیت انسانی و ایجاد شرایطی است که در دنیای مرکب از کشورهای کاملاً به هم پیوسته امکان همزیستی مسالمت‌آمیز را به ملت‌ها می‌دهد (کید، ۱۳۵۱).

در اواخر دهه آموزش حقوق بشر (۲۰۰۴ - ۱۹۹۵)، دولت ایران با همکاری کمیسری عالی حقوق بشر فاز مقدماتی آموزش حقوق بشر را شروع کرد. این پروژه دارای ۵ گام اساسی است: مطالعه وضعیت حقوق بشر در مدارس ایران؛ ترجمه منابع مناسب و مرتبط با آموزش حقوق بشر؛ برگزاری کارگاه‌های آموزشی؛ سفر مطالعاتی به کشورهای دارای تجربه در زمینه آموزش حقوق بشر؛ برگزاری نشست‌های مشورتی به منظور عملیاتی کردن آموزش حقوق بشر در مدارس (مرادی، ۱۳۸۸).

۲. یافته‌ها

۲-۱. یافته‌های مربوط به اهداف و ضرورت‌های برنامه‌های آموزشی

پودمانی حقوق بشر:

هدف نهایی آموزش حقوق بشر توانمندسازی افراد است؛ توانمندی برای مشارکت مؤثر در جامعه‌ای آزاد و مردم‌سالار که تحت حاکمیت قانون اداره می‌شود.^۱ افراد در آموزش حقوق بشر گفتگوی مؤثر را می‌آموزند و زندگی مسالمت‌آمیز و اترام به تنوع و تکثر سایر انسان‌ها را تمرین می‌کنند. همه ما می‌دانیم که مفهومی به نام حقوق بشر وجود دارد اما در عمل شاهد بی‌احترامی و درنهایت نقض این حقوق هستیم. افراد ممکن است در صورت مشاهده نقض حقوق خود و یا تجاوز به آن، از دیگران توقع داشته باشند که حقوق آنان را به رسمیت بشناسند و به آن احترام بگذارند؛ در صورتی که یکی از مهم‌ترین مواردی که نیاز است برای زندگی در جوامع امروزی به آن پایبند باشیم، این است که بدانیم همیشه حقوق، به همراه خود تکالیفی به همراه دارند. به این معنی که اگر از دیگران انتظار داریم به حقوق ما احترام بگذارند، در مقابل ما نیز وظیفه داریم حقوق دیگران را به رسمیت بشناسیم. بدیهی است پایین‌ترین سطح آموزشی فرد یعنی دوران ابتدایی بهترین زمان شکل‌گیری شخصیت و نهادینه ساختن هنجارها و ارزش‌های انسانی است. در این راستا آموزش متناسب و اصولی حقوق بشر می‌تواند به تربیت شهروندانی مسئولیت‌پذیر و آگاه به حقوق خود و دیگران بیانجامد.

۲-۲. یافته‌های مربوط به مؤلفه‌های برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر:

با مطالعه الگوهای اجرا شده آموزش حقوق بشر در کشورهای مختلف، در نهایت مؤلفه‌های حقوق بشری در الگوی اجرا شده آموزش حقوق بشر در اروپا، آسیای مرکزی و شمال آمریکا با نام آموزش حقوق بشر در سیستم مدارس اروپا، آسیای مرکزی و شمال آمریکا؛ خلاصه‌ای از تمرین معتبر^۲ مورد بررسی قرار گرفت. این الگوی آموزش حقوق بشر که با همکاری یونسکو، اتحادیه اروپا، سازمان امنیت و همکاری اروپا و کمیساریای عالی

۱. اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸-۱۹۹۳-۱۹۹۳-۱۹۹۳

2. Human Rights Education in the School Systems of Europe, Central Asia and North America: A Compendium of Good Practice

حقوق بشر در سال ۲۰۰۹ منتشر شده است مؤلفه‌های حقوق بشری زیر را مورد بررسی قرار داده است:

- آموزش قوانین شهروندی
- منع تبعیض و رفتارهای تحقیرآمیز
- منع خشونت
- جلوگیری از قلدری
- آموزش صلح
- مهارت‌های مدنی
- دموکراسی
- شبیه‌سازی دولت دموکراتیک
- مقابله با بی‌عدالتی
- مسائل مربوط به مهاجرین
- آموزش مقابله با جرائم جنسی
- آموزش بردباری و مدارا به کودکان
- دوستی علیه فقر و محرومیت
- آموزش عدالت اجتماعی
- درک چند فرهنگی و حل مسالمت‌آمیز مناقشات
- برابری جنسیتی
- برنامه اقدام و دفاع از حقوق افراد معلول
- آموزش حقوق کودک.

با توجه به محدودیت زمان و امکانات پژوهشگران، از میان مفاهیم ذکر شده، چند مفهوم توسط پژوهشگران انتخاب شد؛ آموزش قوانین شهروندی، منع تبعیض و رفتارهای تحقیرآمیز، دوستی علیه فقر، منع خشونت و قلدری، آموزش بردباری و مدارا به کودکان، درک چند فرهنگی و حل مسالمت‌آمیز مناقشات و حمایت از افراد معلول مواردی هستند که مورد بررسی قرار گرفتند که در ادامه به یکی از طرح درس‌های این دوره آموزشی به عنوان نمونه اشاره می‌شود.

۲-۳. یافته‌های مربوط به طرح درس پیشنهادی برنامه‌های آموزشی پودمانی

حقوق بشر:

طرح درس آموزش حقوق بشر (مربوط به مؤلفه آموزش قوانین شهروندی)

مدرسه ابتدایی حضرت معصومه (س)	مدرسه
دانشجوی کارشناسی ارشد تکنولوژی آموزشی	معلم
کلاس پنجم ابتدایی	کلاس
برنامه پودمانی حقوق بشر برای دانش آموزان سنین ۱۰-۱۲ سال طراحی شده است و مشابه داخلی ندارد. اطلاعات عمومی در مورد حقوق بشر، قوانین شهروندی، منع تبعیض و رفتارهای تحقیرآمیز، منع خشونت و قلدری، بردباری و مدارا، دوستی علیه فقر، چند فرهنگی و حل مسالمت آمیز مناقشات و حمایت از معلولین مفاهیمی هستند که در برنامه درسی به آن پرداخته شده است. این برنامه آموزشی به دانش آموز کمک می‌کند تا با مفاهیم اساسی و چند مورد از مصادیق مفاهیم ذکر شده آشنا شود. برنامه آموزشی در نهایت به آشنایی دانش آموزان با مفاهیم مذکور، زمینه‌های بروز چالش و تلاش برای دستیابی به راه حل در قالب داستان آشنا خواهند شد. هدف نهایی آموزش حقوق بشر، حل تعارضات و چالش‌ها از طریق تامل و گفتگو خواهد بود.	برنامه آموزشی
با توجه به پیشینه تحقیقات انجام شده و تاکید پژوهش‌ها بر ضرورت آموزش حقوق بشر و همچنین عدم وجود برنامه آموزشی مشابه، محققان به این نتیجه رسیدند که آموزش مفاهیم اولیه حقوق بشری می‌تواند در رسیدن به اهداف جهانی این آموزش نقش داشته باشد.	پیشینه / زمینه
معلم در زمینه اجرای برنامه درسی تجربه قبلی دارد.	تجربه‌های قبلی معلم

<p>در مورد هر یک از مؤلفه‌ها، کتاب‌های درسی مقاطع اول تا چهارم ابتدایی مورد بررسی قرار گرفت تا پژوهشگران با تجارب قبلی دانش آموزان آشنا گردند. در نتیجه بررسی کتاب‌های درسی تجارب قبلی دانش آموزان در زمینه قوانین شهروندی بدین شرح است:</p> <p>دانش آموزان در درس مطالعات اجتماعی کلاس سوم ابتدایی در درسی با عنوان " مقررات رفت آمد در کوچه و خیابان " و درس اول کتاب مطالعات اجتماعی سال چهارم ابتدایی با عنوان " همسایه ما " به صورت مقدماتی با بعضی قوانین شهروندی و لزوم اجرای آن آشنا شدند.</p>	<p>تجربه‌های قبلی دانش آموزان</p>
<p>قبل از شروع برنامه درسی، توضیحی کوتاه در مورد موضوع از سوی معلم داده می‌شد. پس از پایان هر داستان، فرصت کوتاهی برای سوالات دانش آموزان در نظر گرفته شد. برای اجرای بخش‌هایی از برنامه درسی از دانش آموزان درخواست همکاری می‌شد.</p>	<p>روش کار (تدریس)</p>
<p>دانش آموزان پس از معرفی موضوع درس و قبل از شروع اجرای برنامه درسی نظرات خود در مورد موضوع درس و پس از پایان هر داستان تجربیات مشابه خود را از داستان‌ها بیان می‌کردند. با شروع اجرای برنامه درسی، بیشتر دانش آموزان با دقت و تمرکز فراوان به محتوا توجه نشان می‌دادند.</p>	<p>واکنش دانش آموزان</p>
<p>پس از اینکه دانش آموزان سوالات خود را مطرح می‌کردند، معلم با توجه به مطالعات قبلی و با توجه به هدف نهایی این نوع آموزش یعنی آموزش گفتگوی موثر، به سوالات دانش آموزان پاسخ می‌داد. در مجموع به نظر می‌رسد موضوعات مطرح شده در برنامه درسی آموزشی، شباهت بسیاری به تجربیات زندگی روزمره دانش آموزان دارد.</p>	<p>نظرها و واکنش‌های معلم</p>
<p>ملاحظات آموزشی و نظری</p>	
<p>امکان تصمیم‌گیری دانش آموزان در انتخاب هدف درس و فعالیت‌ها وجود نداشت. ولی برنامه درسی به صورتی طراحی شده که بتوان موضوعات را به ترتیب دلخواه به اجرا درآورد.</p>	<p>یادگیرنده محوری</p>

معلم در کسوت مربی	داستان‌های برنامه درسی به گونه‌ای طراحی شده است که دانش آموز می‌تواند موضوعات را با تجربیات روزمره زندگی خود مقایسه کرده، خود را به جای شخصیت‌های داستان‌ها بگذارد و نتیجه گیری شخصی خود را داشته باشد.
فراشناخت	یادگیرندگان بدون کمک معلم و در طول اجرای داستان، تشویق می‌شدند در مورد رفتار شخصیت‌های داستان‌ها فکر کنند و در تلاش بودند تا داستان را با تجربیات پیشین خود و رفتار خود را با رفتار شخصیت داستان مقایسه کنند.
کنترل توسط یادگیرنده	معلم اقدام به انتخاب موضوعات و اجرای آن در کلاس می نمود و یادگیرندگان، امکان کنترل فردی بر روی اجرای برنامه درسی را نداشتند. اما برنامه درسی به گونه ای طراحی شده که می‌توان هر یک از بخش‌ها را با ترتیب انتخابی اجرا کرد. به بیان دیگر، برنامه درسی به گونه ای طراحی شده بود که هیچ درسی پیش نیاز درس دیگر نبود.
فعالیت‌های مربوط به زندگی واقعی	علاوه بر اینکه داستان‌ها بر اساس موقعیت‌های زندگی واقعی طراحی شده بود، پس از اجرای برنامه درسی، دانش آموزان به بیان تجربیات واقعی خود در کلاس می‌پرداختند.
ساختن دانش	پس از پایان هر داستان، دانش آموزان به بیان تجربیات خود می‌پرداختند و دانش آموزان دیگر نیز نظرات خود را در مورد موضوع بیان می‌کردند.
حل مسئله	این مورد هنگامی اتفاق می‌افتاد که دانش آموزان یادگیری جدید خود را در موقعیت‌های گوناگون به کار می‌گرفتند.
یادگیری گروهی	در بحث‌های پس از تدریس هر بخش مشاهده می‌شد.
تکیه‌گاه‌سازی	معلم در ابتدای هر جلسه به معرفی موضوع می‌پرداخت و پس از تدریس هر بخش در صورت نیاز به سوالات دانش آموزان پاسخ می‌داد.
سنجش یادگیری	پس از پایان آموزش، پس آزمون به منظور بررسی میزان پیشرفت دانش آموزان به اجرا درآمد.
دیگر ویژگی‌ها / ملاحظات	
انگیزش	در اکثر دانش آموزان آشکار و در سطح بالا بود.

دانش‌آموزان با برنامه آموزشی ارتباط برقرار کرده و از داستان‌ها و تصاویر لذت می‌بردند.	لذت بردن
با مشاهده داستان‌هایی که به تجربیات قبلیشان نزدیک بود، هیجان تا حد زیادی وجود داشت.	هیجان
مفهوم حقوق بشر، موضوعات مطرح شده و داستان‌ها برای دانش‌آموزان تازگی داشت.	تازگی
به علت نزدیکی داستان‌ها با زندگی روزمره و تجربیات قبلی دانش‌آموزان، درگیری با محتوا در سطح بالایی وجود داشت.	درگیری با محتوا
پس از پایان هر بخش سوالات و بحث‌های غیر رسمی دانش‌آموزان در جریان بود.	پیشبرد فعالیت
نتایج پس از آزمون در پایان آموزش نشان دهنده پیشرفت دانش‌آموزان بود.	شواهد یادگیری

نتیجه

پژوهش حاضر، با هدف طراحی برنامه‌های آموزشی پودمانی حقوق بشر در دوره دوم ابتدایی در ایران صورت پذیرفته است. به طور کلی، نتایج پژوهش حاضر نشان داد که برنامه آموزشی حقوق بشر بر یادگیری مؤلفه‌های حقوق بشری از سوی دانش‌آموزان دوره ابتدایی تأثیر گذار خواهد بود. مطالعات بسیاری نشان می‌دهد که آشنایی با مفاهیم حقوق بشر در سطح دبستان، موجب تغییرات دائمی در نگرش و رفتار کودکان می‌شود. نتیجه پژوهش با جاج نیز نشان داد که با وجود خلاقیت و نوآوری در آموزش حقوق بشر می‌توان در تجارب یادگیری دانش‌آموزان تغییر ایجاد کرد. مطالعات ماندری نیز نشان داد هنگامی که افراد از تجربیات‌شان در مورد فرهنگ، آموزش و خشونت حرف می‌زنند به یکدیگر نزدیک می‌شوند و هنگامی که برداشت‌شان از حقوق بشر با زندگی شخصی‌شان ارتباط دارد مشتاق‌اند که آن را با دیگران به اشتراک گذارند.

همچنین مطالعات هرشی نشان داد دانش‌آموزان علاقه دارند در مورد مسائل حقوق بشری بحث و مطالعه کنند که در زندگی شخصی‌شان مهم است و با آن سروکار دارند. نتایج پژوهش مرادی نیز نشان داد که برای آفریدن شهروندان مسئول، مستقل و نیک‌اندیش باید بر مهارت‌های عملی و موقعیت‌های واقعی برای حل مسائل تأکید و از

روش‌های مناسب جهت ساده‌سازی مفاهیم حقوق بشر برای آموزش در مقطع ابتدایی استفاده شود. نتایج پژوهش فرومن نیز نشان می‌دهد اعلامیه جهانی سازمان ملل فاقد شیوه آموزشی مبتنی بر اصول حقوق بشر است و دانش آموزان را به سوی این نوع آموزش تشویق نمی‌کند. پژوهش چهارباشلو، عطاران و علی عسکری نیز پس از تحلیل محتوای ۳۶ جلد کتاب درسی دوره ابتدایی نشان داد که توجه متعادلی به مؤلفه‌های حقوق بشر نشده است و در میان صفحات کتب درسی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به خرده مؤلفه‌های حقوق زیست‌محیطی و کمترین ضریب اهمیت مربوط به خرده مؤلفه‌های حق دادخواهی عادلانه و حق مالکیت است. پژوهش لیلا ناظر بابانظر نیز بیانگر آن بود که اگر به دانش‌آموزان فرصتی برای کندوکاو و بررسی مسائل مربوط به حقوق انسان‌ها داده شود آن‌ها توانایی عمیقی را، فراتر از آنچه انتظارش می‌رود، از خود نشان می‌دهند. پژوهش عباس یزدانی نشان داد تا زمانی که مردم از حقوق خود آگاه نباشند و ندانند که خود همانند دیگران حقوقی دارند و باید متقابلاً به یکدیگر احترام بگذارند همه اقدامات انجام‌شده تنها اقداماتی سطحی و مقطعی خواهند بود و از این رو توجه به آموزش حقوق بشر به‌ویژه در سنین خردسالی، امری ضروری است.

با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته چه در داخل و چه در خارج از کشور، می‌توان نتیجه گرفت که آموزش مفاهیم حقوق بشری یکی از ضرورت‌های عصر حاضر است. عدم تأمین حقوق انسانی و نقش‌های پیوسته آن، مردم را بیشتر از هر زمانی متوجه اهمیت مسئله حقوق بشر کرده است؛ به‌ویژه که صدمات جنگ‌های طولانی و ناامنی‌های همه‌جانبه، روحیه عمومی را به‌قدری مخدوش کرده که تلقین و تذکر محاسن صلح نیز کاری طاقت‌فرسا است. این مسائل بر حیات همه ما تأثیر می‌گذارند اما آنچه مهم است تأثیر این مسائل بر زندگی کودکان است. کودکان نیاز به درک این مطلب دارند که حقوق بشر به موارد نقض حقوق انسان‌ها که برای افرادی دیگر در مکانی دیگر رخ می‌دهند ربط ندارد. حقوق بشر به حق همه انسان‌ها، با تمام تنوع و تکثرشان، جهت نیل به رشد کامل شخصیت انسانی در نظامی اجتماعی و جهانی ربط دارد که در آن حقوق و آزادی‌های مطرح‌شده در اعلامیه جهانی امکان محقق شدن داشته باشند!

فلاورز نتایج مشترک آموزش حقوق بشر را در هر محیط و با هر روشی که آموزش

داده شود، به شرح زیر می‌داند:

- ترویج توانمندسازی فردی، اعتماد به نفس و احترام به خود؛
- توانمندسازی فراگیران در تعریف آنچه می‌خواهند بدانند و جستجوی اطلاعات؛
- مشارکت فعال شرکت‌کنندگان در یادگیری؛
- گسترش محیط‌های یادگیری مشارکتی بدون سلسله‌مراتب، دموکراتیک؛
- احترام به تجربه فراگیران و به رسمیت شناختن دیدگاه‌های متفاوت؛
- گسترش تأمل، تجزیه و تحلیل و تفکر انتقادی؛ گسترش تغییرات رفتاری و نگرشی؛
- تشویق خطرپذیری و استفاده از اشتباهات به عنوان یک منبع یادگیری؛
- تأکید بر انتقال مهارت‌ها و کاربرد عملی یادگیری؛
- شناخت اهمیت طنز، سرگرمی و خلاقیت در جریان یادگیری؛

و در نهایت، هدف نهایی از آموزش حقوق بشر توانمند ساختن افراد است؛ منظور از توانمندسازی فرایندی است که کنترل و تسلط مردم و یا اجتماعات را بر زندگی و تصمیمات مؤثر بر زندگی خودشان افزایش می‌دهد. آموزش و پرورش دوران نخستین کودکی، در دوره نوجوانی و جوانی به مرحله آزمایش گذارده می‌شود و دستیابی به فردایی صلح‌آمیز درگرو رفتار و گفتار امروز ما است. در حقیقت، کودکان باید قادر باشند که از عهده انجام وظایف مربوط به خود برآیند. بدین سبب باید از آنچه که می‌بینند، می‌شنوند و حس می‌کنند، استفاده کنند. باید به کودک آموخت که با دقت نگاه کند و با چشم‌باز دنیای اطراف را بنگرد؛ هر چه امروز به کودکان و دانش‌آموزان بدهیم فردا همان را تحویل می‌گیریم.

در نهایت و با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان پیشنهاد کرد که دوره‌های آموزشی حقوق بشر در مدارس ابتدایی به عنوان یک درس مستقل به برنامه درسی اضافه شود. همچنین برنامه‌های آموزشی به صورت کارگاهی و با مشارکت دانش‌آموزان برگزار شود. افزایش ساعات آموزش و تجهیز مدارس به تجهیزات رایانه‌ای و سخت‌افزاری می‌تواند نویدبخش یک آموزش مؤثر در زمینه آموزش حقوق بشر باشد.*

کتابنامه

منابع فارسی

- اسلامی، رضا و عباس بهروزی خواه. (۱۳۹۳). «آموزش حقوق بشر برای نفی خشونت»، **مجله پژوهش های حقوقی**، ۱۳ (۲۵). صص ۲۸-۵.
- امیرارجمند، اردشیر. (۱۳۷۸). «آموزش حقوق بشر»، **مجله تحقیقات حقوقی**، (۲۶-۲۵). صص ۱۷۹ - ۱۵۹.
- انصاری، باقر و همکاران. (۱۳۹۰). **آموزش حقوق بشر**. تهران: انتشارات مجد.
- چهارباشلو، حسین و همکاران. (۱۳۹۲). «جایگاه مولفه های حقوق بشر در محتوای کتاب های درسی دوره آموزش ابتدایی ایران»، **دوفصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی**، (۱). صص ۱۶۷-۱۴۷.
- دفتر کمیسر عالی حقوق بشر سازمان ملل. (۱۳۸۶). **کتابچه الفبا: آموزش حقوق بشر - فعالیت های عملی برای مدارس ابتدایی، راهنمایی و متوسطه**. ترجمه: واحد ترجمه کمیسیون حقوق بشر اسلامی ایران. تهران: نشر آیین احمد.
- زارعی زوارکی، اسماعیل. (۱۳۸۶). «بررسی دوره دکتری تکنولوژی آموزشی در سطح جهانی جهت ارائه برنامه ای جامع برای راه اندازی این دوره در دانشگاه علامه طباطبایی»، **فصلنامه روانشناسی تربیتی**، ۳ (۹)، صص ۱-۲.
- شعبانی، حسن. (۱۳۹۲). **روش تدریس پیشرفته (آموزش مهارت ها و راهبردهای تفکر)**. تهران: نشر سمت.
- عمیدزنجانی، عباسعلی و محمد مهدی توکلی. (۱۳۸۶). «حقوق بشر اسلامی و کرامت ذاتی انسان در اسلام»، **فصلنامه حقوق**، ۳۷ (۴)، صص ۱۸۹ - ۱۶۱.
- فریمن، مایکل. (۱۳۸۷). **حقوق بشر، رویکردی میان رشته ای**. ترجمه محمد کیوانفر (۱۳۸۷). تهران: هرمس.
- کید، شایلا. (۱۳۵۱). **پیشنهادی چند برای آموزش حقوق بشر**. ترجمه پرویز همایون پور. تهران: کمیسیون ملی یونسکو ایران.
- گروه آموزش حقوق بشر سازمان عفو بین الملل. (۱۹۹۶). **آموزش حقوق بشر**. دارالانشای بین المللی، POL.
- مرادی، ماریا. (۱۳۸۸). **آموزش حقوق بشر برای کودکان دبستانی**. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشکده

حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

- منوچهری، فاطمه. (۱۳۹۲). *مطالعه نظام آموزش از دور و نقش آن در آموزش مفاهیم صلح و حقوق بشر در ایران (دوره بعد از انقلاب)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور.
- ناصری، حسین. (۱۳۸۶). «سنجش بنیادهای نظری و مواد اعلامیه جهانی حقوق بشر با مبانی و آموزه‌های قرآنی»، *فصلنامه مطالعات اسلامی*، (۷۱)، صص ۱۶۷-۱۴۴.
- ناظرآبانیانظر، لیل، (۱۳۹۳)، *نقش آموزش و پرورش در توسعه و آموزش حقوق بشر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- نواب دانشمند، فریبا. (۱۳۸۶). بررسی برخی از روش‌های آموزش حقوق بشر. *مجله حقوقی، نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری*. (۳۷)، صص ۱۵۷ - ۱۲۹.
- یزدانی، عباس. (۱۳۸۱). *نقش آموزش در پیشگیری از نقض حقوق بشر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روابط بین‌الملل وزارت امور خارجه.

منابع انگلیسی

- Bajaj, M. (2015). Human Rights Education: Imaginative Possibilities for Creating Change. *Teachers College Record*, 117 (1).
- Froese-Germain, B and et al. (2013). *Human Rights Education in Canada: Results from a CTF Teacher Survey*. Ottawa: Canadian Teachers' Federation (NJ1).
- Froman, Nica. (2015). Human Rights Education and the International Baccalaureate Diploma Programme. *Current Issues in Comparative Education*, 17 (1), pp 36-58.
- Flowers, N. (2000). *The Human Rights Education Handbook: Effective Practices for Learning, Action, and Change*. Minneapolis: Human Rights Resource Center.
- ..... (2003). *Composite Manual on human rights education for children*. Budapest: Council of Europe.
- Hersey, P. E. (2012). *Supporting Teachers as Transformative Intellectuals: Participatory Action Research in Human Rights Education*. ProQuest LLC, Ed.D. Dissertation. University of San Francisco.
- Mandry, A. D. (2012). *Thinking Locally about Global Human Rights: A Case*

Study of a Turkish University. ProQuest LLC, Ed.D.

United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. (2007).

International Human Rights. *Education Evaluation Symposium, HRE for Social Change: Evaluation Approaches and Methodologies*, Report of Proceedings. Montreal: Equitas.

